

Ірина Еткіна

Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр.

Висвітлюється специфіка політичної свідомості селянства Чернігівської губернії за доби Української революції 1917–1921 рр. Простежуються внутрішні мотиви ставлення селян до політичних режимів і сил, що приймали участь в боротьбі за владу в даний період.

Рассмотрена специфика политического сознания крестьянства Черниговской губернии в период Украинской революции 1917–1921 гг. Прослеживаются внутренние мотивы отношения крестьян к политическим режимам и силам, которые принимали участие в борьбе за власть в данный период.

The peculiarity of political conscientiousness of peasants in Chernigiv district during the period of Ukrainian revolution 1917 – 1921 years is viewed in the article. Internal reasons of peasants' relations are traced to the political modes and forces which took part in a straggle for power in this period.

Відкидаючи штампи марксистської історіографії, де селянство характеризувалося як відстала верства, що потребувала виховного впливу з боку гегемона-пролетаріату, сучасна історична наука надає сільському населенню статусу самостійної сили, що мала власну політичну свідомість та політичну культуру. Політичні, подекуди навіть нетривкі, пріоритети селянства, що згідно з усталеною традицією ототожнювалося з усім українським народом, практично вирішували долю революції. Отже, вектори наукового пошуку мають бути спрямовані на безмежну сферу політичних та правових уявлень та стереотипів селянства, що тільки-но розпочали вербалізуватися під час переломних подій 1917–1921 рр. та мали свої регіональні особливості.

Вивчення аграрної політики режимів, що немов у калейдоскопі змінювалися впродовж революційних подій, та теоретичних розробок партій необхідно доповнити дослідженням погляду «знизу»¹, з точки зору абсолютної більшості «пересічних людей» краю. Лише такий розгляд революційної доби позбудеться рис догматизму і схематизації та набуде вигляду багатогранного дослідження. Автор має за мету простежити трансформацію політичної свідомості селянства Чернігівщини за революційної доби, визначити внутрішні мотиви ставлення селянства до окремих політичних сил.

Політична свідомість селянства базувалася на їх ментальних, світоглядних засадах, ключем для розуміння яких в сучасній історичній науці визнана концепція «моральної економіки» Дж. Скотта². Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми, розуміння сучасних концептуальних підходів до вивчення Української революції 1917–1921 рр. має колективна праця провідних спеціалістів з даної тематики під егідою Інституту історії України НАН України³. Питання політичної свідомості населення в революційний період у вітчизняній історіографії розроблені мало. Дану проблему досліджує В. С. Лозовий⁴, який дійшов висновку про те, що впродовж 1917–1921 рр. серед селянства посилювались політико-соціальні орієнтації на становий автономізм, побутування антибюрократичних, антидержавних настроїв вилилося в анархо-руйнуючу діяльність проти адміністративних органів. У монографії О. Н. Атоян, крізь призму махновського руху розглянуті такі історико-філософські проблеми, як взаємодія населення та еліти, центрів та периферії в революційному процесі, бунт та смирення в менталітеті селянства⁵. Ментальні, психологічні, політичні, правові та філософські уявлення селянина післяреволюційної неспівської доби досліджені у колективній монографії Інституту історії України НАН України із серії «З історії повсякденного життя в Україні»⁶. Регіональний аспект проблеми не знайшов висвітлення в історіографії.

Політичні уявлення та пріоритети селянства краю в революційну добу були досить мінливими, що безперечно було відо-

браженням самого духу переломної епохи. Натомість вони ґрунтувалися на життєво стійких правових цінностях населення, що викристалізовувалися століттями. Основами правосвідомості селянства були переконання у тому, що земля повинна перебувати в руках тих, хто її обробляє, приватної власності та купівлі-продажу землі бути не повинно, оскільки це «дар Божий». Відверто антибуржуазні вимоги доповнювалися недопустимістю найманої праці на селі і подекуди стійкістю щодо збереження общинного способу життя. Політична свідомість сільського населення відображала його бачення проблеми, наскільки політика правлячих режимів та політичних сил відповідала селянським ідеалам.

Щоб зрозуміти, чому для селянина під час Української революції десятина землі виявилася важливішою за цінність національної держави, необхідно звернутися до концепції «моральної економіки» Дж. Скотта. Економіка селянина спрямована не на отримання прибутку, а на необхідність фізичного виживання. Навіть під час селянської війни головну реальність повсякденного життя селянина складають зусилля родини щодо забезпечення себе хлібом насущним, що значно знижує потенціал для бунту⁷. Впродовж всієї революції мінялись режими, пересувались війська, відбувалися реквізиції, контрибуції, репресії, примусові мобілізації селянства Чернігівщини різними режимами, а поля продовжували засіватись і врожай збирався. Виживання було вкрай актуальним завданням для губернії, яка за валовим збором зернових посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн. пудів жита і пшениці⁸.

В першій половині 1917 р. на селянство губернії намагалися впливати політичні сили широкого спектру: від крайніх правих (монархістів) до крайніх лівих (більшовиків). Найбільшої популярності набули есери, чію аграрну програму селяни зрозуміли як зрівняльний розподіл в індивідуальне користування поміщицьких, державних та церковних земель. У південних та центральних повітах губернії українські есери та їхні селянські спілки, що поєднували соціальні вимоги з національними,

витіснили російських есерів. Крім національної ідентичності північні повіти Чернігівщини (Мглинський, Суразький, Новозибківський та Стародубський, чії території на сьогоднішній день є частиною Брянської області Російської Федерації) мали відмінність у якості ґрунтів (неродючі) і способах землекористування: тут переважала община з переділами землі, тоді як на основній території губернії – подвірне землеволодіння. Селянство цього краю віддавало перевагу російським есерам, а згодом більшовикам, що пояснюється загрозою голоду, а разом з нею радикалізацією політичних уподобань населення. Отже, кордон політичних пріоритетів проходив через Чернігівську губернію, що є однією з її особливостей на початковому етапі революції.

Впродовж першого півріччя революції Центральна Рада мала значний кредит довіри селянства, що засвідчують резолюції губернських селянських з'їздів та сільських сходів. Незважаючи на те, що селянство століттями жило в умовах бездержавності, за відсутності освіти рідною мовою, основна маса сільського населення губернії зберегла свою національну самоідентифікацію і очікувало від національного уряду вирішення наболілого для них аграрного питання. Це підтверджують і результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбувалися вже по більшовицьким перевороті в Петрограді. За рівнем активності виборців під час перших виборів Чернігівщина з показником 76,3 % випередила інші українські губернії (середній показник по Україні — 49,6 %). Перемогли українські есери (одна з провідних партій у складі Центральної Ради) разом з Селянською спілкою, однак в Чернігівській губернії вони дістали найменшу кількість голосів порівняно з іншими українськими округами (49,7 %), тоді як у середньому по Україні відповідний показник склав 58,2 %⁹. Друге місце посіли більшовики — 28 %, третє — російські есери — 10,9 %¹⁰. Чернігівська губернія віддала більшовикам найбільшу частку голосів порівняно з іншими губерніями України. Вибори до Українських Установчих зборів, які відбувалися в умовах наступу більшовицьких військ і за участю лише 30,5 % виборців губернії вже не демонстрували дійсну розстановку сил.

Сучасні дослідники слушно зазначають, що селянство замкнулося в собі, виголошуючи антиетатистські вимоги. А що йому робити в умовах проголошеної Тимчасовим Урядом монополії на хліб та вивозу продовольства з голодуючої губернії за загальноросійським продовольчим планом? Губернський комісар Д. Дорошенко був безсилий цьому протидіяти. Чи витримали б будь-які фермери чи товарні господарства тверді ціни, що в умовах тодішньої інфляції дорівнювали ревізиції? До цього слід додати відсутність необхідного селу промислового товару, оскільки підприємства стояли. За подібних обставин селяни бачили ворога в кожному міському жителю: «Не дасте нам краму — так їжте ж його, а ми хліба в город не дамо»¹¹. Антиміське і антидержавне спрямування селян — це відповідь на антиселянську спрямованість політики імперії, мимоволі успадковану і новими органами влади: Тимчасовим Урядом, вкупі з яким перебувала і Центральна Рада.

Свого головного політичного опонента на перших етапах революції селянський загальний вбачав у Союзі земельних власників з кадетською програмою з аграрного питання, головною ідеєю якої був примусовий викуп поміщицької землі за гроші. Не варто перебільшувати ідеологічну єдність селянства. Частина селянства (за підрахунками Г. Клуного — 7,1 % господарств губернії¹²), в основному південних повітів, впродовж столипінської аграрної реформи змогли «укріпити» в приватну власність землі і, відчувши небезпеку їх втрати, почали блокуватись з поміщиками. 27 серпня 1917 р. у Сосниці був розігнаний з'їзд Союзу землевласників. Юрба кинулась до столу, звідки витягли голову з'їзду члена Державної Думи Г. Скоропадського і ініціатора з'їзду М. Галатченка. Сільські багатії кинулись в паніці до підвід, бо селяни вже їх розганяли. Побитий Г. Скоропадський після перев'язки в лікарні був арештований, на приватній квартирі знайшли і М. Галатченка, звинувативши обох у контрреволюційних діях¹³. Сільський загальний був далекий від ідеалів демократії, і не збирався допускати на місцевому рівні жодних дебатів з приводу збереження права поміщицької власності на землю,

яку, з їхніх позицій, багато поколінь селян впродовж століть викупали грошима, кров'ю і потом.

З огляду на перебіг революції у провінції, постає питання: чи селянство обирало між програмами політичних партій та сил чи останні намагалися пристосуватися до селянського менталітету, правової та політичної свідомості, щоб прийти до влади? Втративши всіляку надію на вирішення земельного питання у правовому полі Центральною Радою та Тимчасовим урядом, відчувши себе відлученими від результатів власної праці внаслідок закону про монополію на продаж хлібу, селянство взялося ділити поміщицькі маєтки. Есерівська програма прийнята більшовиками у Декреті про землю (всупереч їхнім доктринальним ідеям) була кроком не економічно прорахованим, а політично вигідним, щоб отримати соціальну опору на селі. З цією ж метою і Центральна Рада, «натхненна» гарматами більшовиків під Києвом, після довгого коливання між кадетською та есерівською програмами, таки обрала есерівську у Законі від 18 січня 1918 р. Обидва документи запізнилися, розподіл землі у губернії вже був у розпалі. Але заплутані пояснення Центральної Ради до закону не могли конкурувати за вплив на селянство з чіткими гаслами більшовиків: «Грабуй нагробоване!»

Безперечно, з другої половини 1917 р. набирала обертів деструктивна тенденція в усьому суспільстві на теренах Російської імперії, селянство Чернігівської губернії у цьому виключенням, на жаль, не стало. Вся періодика рясніла повідомленнями про підпали, погроми маєтків, потрави полів, вирубку лісів, проведення кишенькової реквізиції та «бабської соціалізації» (переділ полотна у скринях). Такі явища можна пояснити лише маргіналізацією та моральною деградацією частини населення губернії, а не їхньою політичною свідомістю. Однак огульно звинувачувати в анархічних, деструктивних діях все селянство не варто, адже впродовж всієї революції селяни забезпечували продовольством як себе, так і, вимушено, все населення губернії. Маргіналізації піддалися найперше, солдати, що поверталися з фронтів Першої світової війни та частково місцевий люмпенізований прошарок села, що ніколи не складав більшості.

Однак проблема в тому, що саме на цей кримінальний елемент спиралася більшовицька влада під час кожного з своїх трьох приходів (останній надовго) до Чернігівщини. І, як це не дивно, до їх же послуг нерідко звертались і поміщики за часів Гетьманату П. Скоропадського.

Напрочуд влучно причини погромних дій формулює сількор Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок»: «Спокійно жили лише в перші місяці революції, а потім почались митарства як для заможної частини населення, так і для бідняків. Почались суперечки через пограбування економій. Були прихильники і противники цих заходів, багато хто не хотів іти на грабіж. Однак ось з'явилися більшовики. Прихильники пограбувань отримали як моральну, так і фізичну допомогу, а противники «соціалізації» маєтків були оголошені буржуями. Достатньо було сказати, що такий-то буржуй, як його негайно розстрілювали... Після того, як німці зайняли весь повіт, багато більшовиків швидко перетворились в «гайдамаків» і заходились безчинствувати. Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію — посмішка осяяла багато облич, і було чутно, як губи шепотіли: «Слава Богу, слава Богу»... По селах з'явилися каральні загони, в числі яких було немало червоноармійців, і почалась нова епоха. Каральні загони саджали замішаних у пограбуваннях у в'язницю, а де самих винних не находили, там брали батька чи брата, чи сина»¹⁴.

Отже, якщо кожний правлячий режим використовує одних і тих самих криміналізованих, маргіналізованих елементів суспільства і карає політичних опонентів без суду і слідства, не варто дивуватися розгулу анархії і тим більше звинувачувати у ньому селянство як уособлення всього народу. А радість частини села з приводу повалення Центральної Ради і приходу гетьмана Павла Скоропадського була обумовлена не стільки політичними переконаннями, як сподіваннями на припинення анархії та отримання можливості мирно працювати.

Якщо говорити про превалювання у селянській свідомості інтересів виключно свого села та стану, то дане питання слід

розглядати у певній системі координат, порівнюючи політичну культуру селянства з іншими верствами населення, тими ж таки поміщиками. А вони в Чернігівській губернії у 1918 р. відверто мстилися селянам за пережитий переляк 1917 р. Місцеві каральні загони, найняті поміщиками за своєю жорстокістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства. Подібні екзекуції зазнали м. Добрянка, села Перепис, Макошин, Вербівка та інші¹⁵. Повернення експропрійованого у 1917 р. майна перетворилося для поміщиків на вигідну угоду, навіть спекуляцію, на чому наголошувала редакція Чернігівської земської газети. Не став винятком і сам гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайці Глухівського повіту звернулись до нього з проханням зменшити контрибуцію, адже економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишилися неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті. Однак платежі практично не зменшили, глухівський староста мотивував це тим, щоб сусіднім селянам не повадко було¹⁶. Отже, і поміщики, і гетьман, і його уряд, надавши право поміщикам вказувати розмір збитків, виявилися вкрай далекими від класової співпраці заради Української Держави, і керувалися тими ж таки майновими та становими інтересами. Хоча дане порівняння саме по собі не зовсім коректне, оскільки в господарюванні поміщиків все ж таки не йшлося про фізичне виживання та вкрай низький рівень споживання продовольчих продуктів, як у селянства.

Чи були селяни стихійними анархістами, чи все таки потребували держави із міцною центральною владою? Відповідь на це питання у 1918 р. дали селяни північних повітів Чернігівської губернії, що опинилися у т.зв. «нейтральній смузі» між Українською Державою гетьмана П. Скоропадського та більшовицькою Росією. Кореспондент газети «Черниговская земля» називав цю територію «більшовізією, таємничою країною прифронтової смуги, краєм спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, областю найбільш відчайдушної каторжної потолочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада»¹⁷. Новгород-Сіверський староста отримав ряд прохань від селян приєднати всю територію повіту до України, бо

там утворились комітети бідноти з різних покидьків і під гаслом «соціалізації» грабують сільське населення¹⁸. В результаті подібних вимог в інших північних повітах Чернігівської губернії, їх представники зверталися і до німецького командування, і до Гетьмана з вимогою приєднання до Української Держави¹⁹. Причина селянських настроїв і рішень органів місцевого самоуправління полягала не в площині національного питання, і не в національній свідомості тамтешнього населення, а в тому, що вони вдовольнилися «більшовізією» і розгулом анархії і воліли за краще обрати міцний режим, що існує хоч в якомусь правовому полі, навіть за умов присутності іноземних військ.

Ставлення селян до аграрної політики Гетьманської держави П. Скоропадського з позицій селянської політичної свідомості на спільному засіданні оприлюднили представники повітових органів влади Конотопського повіту на чолі з комісаром Бойком та місцеві організації впливових соціалістичних партій (українських та російських еседеків та есерів, єврейський робітничий союз «Бунд» та соціал-демократична партія «Поалей-Ціон»). Вони виступили проти відновлення поміщицької влади на землю, а переворот у Києві був названий змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас. Розділ захопленої колись польським та московським дворянством у українського селянства землі був названий актом історичної справедливості по відношенню до селянства. І прозорливі слова: «Ми влітку можемо стати свідками моря вогню на широких ланах наших і в результаті загального голоду. Це селянин зробить без всякої агітації, спонукаючись інстинктом самооборони»²⁰.

На чиєму боці були політичні симпатії селянства Чернігівської губернії під час боротьби за владу Директорії та більшовиків? Іноді конфронтація на політичному ґрунті виникала в середині села, як це було в с. Хлоп'яники Сосницького повіту. Тут селянство розділилось на два ворожих табору — «більшовики» та «українці». З наближенням більшовицьких військ співчуваючий їм табір пустив у хід палки, кілки та іншу подібну зброю, внаслідок чого «політичні» супротивники зустрілися в земсько-

му фельдшерському пункті²¹. Дану ситуацію відображує і народна творчість:

Я на бочці сижу,
під бочкою качка,
мій муж комуніст
а я гайдамачка

(записано в с. Тиниці Бахмацького району 1925 р.)²².

Більшовик В. Биструков згадував, що революційна рада Седнева роззбрóила гетьманських вартових, захопила владу в свої руки, але «певної політичної платформи ще не було і взагалі в політичних питаннях публіка «плавала», не встигли ще толком зорієнтуватися». Він спостерігав, що земельним законодавством Директорії було задоволене заможне селянство (сподіваючись на збереження обіцяного «максимуму» у 15 десятин), натомість серед бідноти воно викликало охолодження до Петлюри. Ця недовіра зростала у зв'язку з тим, що селяни побоювались петлюрівців, серед яких було чимало колишніх вартових, які насолити їм за попереднього режиму — арештовували революційно активних седнівців. Биструкову вдалося переконати революційну раду приєднатися до більшовиків головним аргументом — в Городні сила-силенна більшовиків²³. Отже, селянство Чернігівщини за доби революції та громадянської доби не мислило програмами політичних партій та владних структур, не збагнуло відмінності між пропонованими «соціалізацією», «націоналізацією», «муніципалізацією» землі і т. д. Досвід навчив селянина оцінювати режим за його представниками на місцях. Але виявлялося, що ідеологічні розбіжності мали місце в революції «згори», а «знизу» одні й ті ж самі посіпаки, не гребуючи політично протилежними режимами, швидко знаходили собі «хлібні» місця, пройшовшись нагайками по спинах своїх односельців. Під страхом репресій селянство нерідко приєднувалося до тієї політичної сили, чії війська в даному регіоні були ближчими і чисельнішими.

Політичний конформізм селянства був продиктований страхом опинитися як між молотом та наковальнею між двома тоталітарними режимами. Більшовик П. Кураш згадував, що

жителі с. Парафіївка у серпні 1919 р. зазнали репресій як від червоних, так і від білих. Спочатку червоні козаки під виглядом денікінців виловлювали куркулів, які чинили доноси на своїх односельців. Через декілька днів денікінці зайнялись тут “поркою” селян і гвалтуванням жінок, розправою з тими, хто хоч у якійсь мірі співчував більшовикам, на село була накладена контрибуція у 300 тис. руб., за невиконання погрожували розстрілом²⁴. Крім того, примусову мобілізацію застосовували як більшовики, так і Добровольча армія.

Відвертий політичний саботаж селянство застосувало у 1919 р., коли більшовики вдалися до політики насадження комун. Особливо багато повстань розгорілось у Стародубському та Кролевецькому повітах, де зафіксована найбільша кількість радгоспів та колгоспів. По всій губернії селяни методично та щоденно їх обкрадали. Комуни ж розпадалися за таких тривіальних мотивів, як «сварка баб» чи «приготування яєчні головою комуни потайки від інших членів»²⁵. Більшовицькі економісти визнавали повний провал у справі організації комун і головну причину цього вбачали у селянській заклякості, що спостерігається навіть серед найбільш необхідних малоземельних селян, яким теж складно зректися навиків індивідуального господарювання та економічної свободи²⁶. Воля більшовиків до колективізації натикалася на ментальність здорового хліборобського прагматизму.

Політична свідомість селянства схилилася на бік більшовиків після денікінських грабежів та репресій. Селяни збагнули, що за рівнем застосування насильства білі не поступаються червоним, але при цьому землі повертають назад поміщикам. За допомогою саботажу 1919 р., який створив сприятливу ситуацію для захоплення території губернії Добровольчою армією А. Денікіна, селянство виборолло у більшовиків у 1920 р. нове аграрне законодавство без насадження радгоспів і колгоспів.

В ході аграрної революції селянське землекористування в Чернігівській губернії зросло на 11 %²⁷. З точки зору ринкових відносин і товарного виробництва такі придбання, поділені на величезну кількість селянських дворів, були краплею в морі.

Але з позицій селянина — земля це святиня, кожна її десятина поліпшує шанси багатодітної сільської родини на виживання, зменшує її залежність від лихварів, додаткових відхожих промислів, позбавляє необхідності наймитувати у сусіда. До того ж впродовж 1917–1921 рр. селянство здійснило свою одвічну мрію — «взути пана в постоли». В цьому пункті ідеологія більшовизму та політична і правова свідомість селянства збіглися, хоча вони були практично діаметрально протилежні за всіма іншими позиціями.

Незважаючи на конфлікти між більшовицькою владою та селянством на ґрунті продовольчого питання, що і викликало феномен отаманщини на Чернігівщині (хоча і не такого масштабу як у південних губерніях), в цілому селянин з нею примирився вже у 1920 р. Представники більшовицького партійного осередку губернії в той час ще цілком адекватно оцінювали ставлення сільського населення до єдиної легальної партії — КПУ: «настрій селянства: частково індиферентний, частково прийнятний, значно менше – ворожий»²⁸.

Таким чином, селянство Чернігівської губернії революційної доби можна було б звинуватити у антиетатизмі, у піднесенні власних станових та місцевих інтересів вище державних, національних та загальносуспільних, якби воно не становило 85 % населення і не знаходилось практично за межею бідності, оскільки рівень споживання хліба не досягав жодних загальноприйнятих норм. Порівняння політичної культури селянства з іншими верствами населення доводить, що станові та майнові інтереси превалювали не тільки серед селян. А за подібних умов абсолютно логічним є той факт, що кожне державне утворення на теренах Російської імперії, та, зокрема, на території України, під час революції задля власного виживання зобов'язане було в першу чергу вирішувати найскладніше та найболючіше питання — аграрне. Анархо-руйнуюча діяльність селян в період революційних змагань мала значне поширення, вагомою причиною чого було використання різними політичними силами сільського криміналізованого елемента з метою захоплення влади та покарання політичних опонентів. Однак значна більшість селян-

ства віддавали перевагу міцному режиму держави, яка може захистити мирну працю хлібороба, а не перебуванню на території анархії, де ведеться війна «всіх проти всіх».

Чітко простежити політичні переконання селян Чернігівщини можна було лише на початковому етапі революції, коли під егідою українських та російських есерів сільське населення підтримало Центральну Раду. Розчарувавшись в її бездіяльності та провалі ідеї Установчих зборів, селянство вимагало від влади розподілу поміщицьких та інших приватновласницьких земель, еквівалентного товарообміну з містом та припинення реквізиції, контрибуції, примусової мобілізації та інших проявів воєнного часу. Жодний політичний режим 1917–1921 рр. задовольнити селянські вимоги не міг. Врешті змінити тактику і піти на поступки селянській політичній та правовій свідомості змушені були більшовики, тимчасово відмовившись від своєї доктринальної ідеї — колективізації сільського господарства. Втопившись від репресій з боку протилежних за ідеологією політичних режимів, селяни Чернігівщини з 1920 р. почали примирятися з більшовицькою владою. НЕП на селі став тимчасовою перемогою селянської політичної свідомості.

¹ Шарп Д. Історія знизу // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 36–58.

² Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992–1998.

³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / НАН України, Інститут історії України. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. — Кн. 1. — 390 с.

⁴ Лозовий В.С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. XII. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 166–174.

⁵ Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов / Луганская академия внутренних дел. — Луганск, 2003. — 512 с.

⁶ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / НАН України, Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с. (далі — Нариси повсякденного життя...)

⁷ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 4–14.

⁸ *Дзенькевич Б.М.* Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917. — С. 15, 27.

⁹ *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: Наукова думка, 1999. — С. 110.

¹⁰ *Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О.* 1917 рік на Чернігівщині. Історико-краєзнавчий нарис. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — 126 с.

¹¹ Черниговская земская газета. — 1917. — 5 сентября. — С. 3.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3-4.

¹³ Черниговская земская газета. — 1917. — 5 сентября. — С. 5.

¹⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 11 октября. — С. 6-7.

¹⁵ Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 116.

¹⁶ Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 90а. — Спр. 80. — Арк. 3-4.

¹⁷ Черниговская земля. — 1918. — 3 октября. — С. 4.

¹⁸ Черниговская земля. — 1918. — 22 октября. — С. 4.

¹⁹ *Сергійчук В.* Стародубщина горнулася до матері-України // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 3-8.

²⁰ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 317. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 2-3.

²¹ Черниговская земская газета. — 21 декабря 1918 г. — 3 января 1919 г. — С. 7.

²² Нариси повсякденного життя... — С. 183.

²³ *Быструков В.Г.* Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине. (Воспоминания) // *Летопись революции.* — 1926. — № 2. — С. 103,106.

²⁴ *Кураш П.С.* Повстання с. Парафієвки на Чернігівщині // *Літопис революції.* — 1928. - № 3. — С. 186.

²⁵ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 21. — Арк. 62–63.

²⁶ *Брянцев С.* Весенние полевые работы и земельная политика // *Известия Черниговского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.* — 1919. — 26 апреля. — С. 1–2.

²⁷ *Нариси повсякденного життя...* — С. 111.

²⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 367. — Арк. 25.